

Beýik Ýüpek ýoly we dessanlar

Category: Edebi makalalar, Ertekiler, Kitapcy, Romanlar, Sözler, Taryhy şahslar
написано kitapcy | 22 январа, 2025
Beýik Ýüpek ýoly we dessanlar

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY WE DESSANLAR

Aňyrsy-bärsi görünmeýän çägeli çölleriň, ýaýylyp ýatan sähralyk meýdanyň üstünden geçip, ýedi müň kilometre uzalyp gidýän kerwen ýoluny emele getiren “Beýik Ýüpek ýoly” adyna eýe bolan bu ayjaýyp ýol baradaky ençeme gymmatly maglumatlar Hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” atly kitabynda ýerleşdirilipdir. Bu ajaýyp kitabyň gymmaty onuň halk döredijilik maglumatlary bilen baýlaşdyrylanlygynda ýüze çykýar. Ýlmy faktlar halk döredijilik maglumatlary, täsin rowaýatdyr hekaýatlar bilen bezelse, has özüne çekiji, dili hem çeper bolýar, bolup geçen wakalar hem halka düşnükli bolýar. Kitapdaky Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky şäherler, olar bilen baglanyşykly gyzykly söhbetler, ylaýta-da, arheologik tapyndylar, ýol ugrunda ýerleşen taryhy ýadygärlikler, halk arasynda belli bolan dana-akyldarlaryň aramgähleri baradaky ýazgylar iňňän gyzykly okalýar.

Hormatly Prezidentimiziň iline-halkyna sowgat beren “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” atly kitabyň V bölümi “Daşoguzyň gadymy topragynda” diýlip atlandyrylýar. Bu ýerde üç ýüz altмыш erenleriň guburlarynyň ýatandygy hakda söhbet açan hormatly Prezidentimiz häzirki Köneürgenjiň taryhda “Müň derwezeli şäher” diýlip ýatlanylýandygyny belleýär. (235 sah.). Bu bölümde awtor Köneürgençden günbatara, Sarygamyşa tarap giden kerwenleriň Mangyr belentligine çykandyklary, şol depede şu wagtlar hem uly şäheriň yzlaryny görmek bolýandygy hakda söhbet açýar. Hormatly Prezidentimiziň berýän gymmatly maglumatlaryna görä, bu ýerlere Maňgyr gala diýilýär ekeni. Onuň esasy ýörgünli ady Halap bolup, ol

Siriýadaky Halap şäheriniň adyny göterýär. Ýene-de dessanda agzalýan Şamahy we Diýarbakir şäherleriniň hem Kawkazda hem Türkiýede meşhur bolan şäherleriň atdaşlarydygy hakda kitapda aýdylýar. Orta asyr şäheri bolan Suwburun şäheri hem şol ýerde ýerleşip, halk köpçüligi ol ýeri Şasenem atlandyrýar. Soňra hormatly Prezidentimiz Şasenem bilen Garybyň söýgüsi hakdaky rowaýatyň has ir döwürlerde dörandigi, şol rowaýatyň hem kem-kemden çeper halky dessana öwrülip gidendigi hakda söhbet açýar. Elbetde, Şasenem bilen Garybyň söýgüsi hakdaky rowaýat hem Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen goňşy ýurtlara hem ýaýran bolmaly. Rowaýatyň şeýle çeper, halk aňyna täsir eden ajaýyp esere öwrülmeginde bagşylaryň hyzmatyny aýratyn belläp, hormatly Arkadagymyz “Medeniýet halkyň kalbydyr” diýen kitabynda şeýle ýazypdy: “Türkmenleriň dürli döwürlerde jemgyýetçilik, syýasy, medeni durmuşynda bolup geçen möhüm wakalar dessançy bagşylarymyzyň kämil sungatynyň üsti bilen biziň döwrümize gelip ýetipdir. Olaryň aýdymalary we sazlary halkymyza egsilmez güýç-gaýrat we synmaz erk beripdir”(15 s.). Türkmen halkynyň şeýle ruhubelentligine dessandaky akgynly, okaňda aýdyma öwrülip baryan setirler şaýatlyk edýär. Dessanyň her goşgusy aýdyma öwrülip bagşylaryň dilinde ýaňlanyp gelýär. Biz bu ajaýyp eserde merdemsiz, gaýratly, söýgä wepaly, sözünde durýan, öz sözünüň hakyky eýesi bolan gahrymanlara duş gelýäris. Olar – Şasenem bilen Garyp hiç kimden gorkmaýarlar, çekinmeýärler. Olar öz söýgüsiniň erkinligi ugrunda gaýduwsyzlyk bilen göreşýärler, duş gelen kynçylyklary ýeňip geçýärler, öz önlerinde maksat goýup, maksadaokgunly hereket edip, ahyrda öz bagtlaryny tapýarlar. Gaýduwsyzlyk we ruhubelentlik türkmen halkyna mahsus bolan häsiýetler. Dessanyň iki sany ýaş gahrymanynda biz şu häsiýetleri görýäris. Şu häsiýetler hem bu ýaş ynsanlara öz bagtlaryny tapmaga kömek berýär. Elbetde, olar durmuşda köp kynçylyklara gabat gelýärler, emma hemme kynçylyklardan üstün çykýarlar. “Şasenem-Garyp” dessany hem dessançylyk ýoluna mahsus bolan “Rawylar andag rowaýat kylarlar kim, Diýarbakir atly bir şäher bar erdi, onuň patyşasynyň adyna Şaapbas diýer erdiler. Şaapbasyň Hasan wezir diýen bir weziri bar erdi” diýip, döp

bolup ýaýran dessançylyk äheňlerinde başlanýar. Dessanda beýan edilişine görä, günlerde bir gün Şaapbas Hasan weziri bilen awa çykýar. Patyşanyň aldyndan bir bogaz towşan geçýär. Ol aýagy agyr-hamyla aýalyny ýatlap, towşana azar bermeýär. Soň ol towşan Hasan weziriň hem öňünden geçýär. Ol hem hamyla aýalyny ýatlap towşana degmeýär. Soňra olar söhbetdeş bolup oturanlarynda, özlerine bogaz towşanyň duşanlygyny biri-birine gürrüň berýärler, ikisi hem pikirdeş bolup çykýarlar. Ondan soň patyşa Hasan wezire: “Eý, Hasan wezir, ikimiz ýürekdeş ekenik. Eger meniň oglum, seniň gyzyň bolsa, gyzyňy meniň ogluma ber, meniň gyzym bolsa, gyzymy seň ogluňa bereýin. Şunlukda, ikimiz guda bolarmyz. Her kim şu sözünden dänse, lagnata giriftar bolsun” diýip, dilinden hat ýazyp, ähtnamasyny Hasan wezire berýär.

Aradan belli wagt geçenden soňra Hasan weziriň ogly, patyşanyň gyzy bolýar. Ýedi ýaşda okuwa berlen çagalar biri-birine şeýle mähribandylar, bileje okuwa gatnardylar. Şeýlelikde, olar on dört ýaşa ýetýärler. Bir gün Hasan wezir näsaglap, ýanyny ýere berdi we dünýäden öter boldy. Ol aýalyny ýanyna çagyryp, Şaapbasyň beren ähtnamasyny aýalyna gowşurýar. Soňra ogluny çagyryp: “Eý, oglum, men bu dünýäden ötermen, “Atam meni öýlendirmede” diýip, menden närazy bolmagyn! Men seni patyşanyň gyzyna adaglap, ähtnama alandyryn. Men ölsem-de, patyşa saňa gyzyny berer, özüne giýew hem wezir ediner” diýip, ak ýürekli wezir ogluna aýtdy. Ol patyşa ähtinden döner diýip asla pikir etmeýär, çünki onuň özi beren sözünde durýan, lebzi halal, arassa kalply adam bolansoň, patyşany hem şeýlemikä diýip pikir edýär. Hasan wezir patryşanyň ähtine ynanyň, oglundan arkaýyn halda dünýäden ötüýär. Garyp ähtnamany Şaseneme görkezýär, ikisiniň hak aşykdyklaryna gözleri ýetip, arkaýyn okuwa gatnap ýörler. Ine, bir günem ejesiniň zalymlygy bilen Şasenemi Garypdan daşlaşdyrýarlar, aýra salýarlar. Şasenemiň ejesi Şaapbasa “Indi sen uýalman, gyzyňy öz ýetmiňe berermiň?” diýip, gyzyny okuwa goýbermeýär. Şasenem ynsan bagryny paralaýan ajaýyp sygyr bilen “Ene, men dertlini ýandyрма beýle!...” diýip, enesine ýalbaryp zarynlaýar, emma zalym enede rehim-şepagat ýok. Biz şu ýerde Zöhräniň, Leýliniň

gyzlaryna kömek etjek bolup elewreýän ejelerini göz öňüne getirýäris. Okyjylar bu dessanda zalym keşpliene bilen tanyş bolýarlar, adatça, eneler rehimdar bolýar, emma Şasenemiň ejesi, tersine.

Şundan soň birek-birege wepaly aşyklaryň kynçylykly göreşlerden doly durmuşlary başlanýar. Emma wepaly aşyklar kynçylyklardan gorkmaýarlar. Garybyň ejesi Abadan Şaapbasyň ähtnamasyny alyp şanyň ýanyna barýar weli, aýalynyň gepine gidip, ähtinden dänen Şaapbas ony kowup goýberýär. Olary şäherden hem çykaryp kowýar. Garyp çopançylyk edýär. Birden hasaplap görse, baş ýyl geçipdir, ol bakýan mallaryny eýesine tabşyryp, şondan soň gaýduwsyz hereket edip başlaýar. Soňra dessanda aşyklaryň başyndan geçýän hupbatly wakalar beýan edilýär, olaryň wepaly söýgüsi bolsa gün-günden berkeýär. Dessanda adamzada Allatarapyn berlen şirin dil, söz olaryň ýardamçysy, aşyklar köňül dertlerini söz arkaly egisýärler. Çeperlikde, akgynlylykda, şirinlikde dessandaky aýdyma öwrülen setirlere taý geljek sözleri tapmak iňňän kyn. Ol şirinden şirin şygrylar täsirliçligi, ýakymlylygy bilen baryp gös-göni adam aňyna täsir edýär, çeperligi bilen hakyda ornaşýar. Dessan türkmen halkynyň uzak ýyllaryň dowamynda döreden ruhy baýlygynyň çürbaşy, türkmen ruhunyň hakyky aýdymçysy.

Eseriň baş gahrymanlarynyň söýgä wepalylygy, gaýduwsyzlygy, maksadaokgunlylygy her bir okyja görelde. Dessanda halkymyzyň uýan dini, yrym-ynançlary, däp-dessurlary, ýaşaýyş-durmuşy, ahlak ýörelgeleri aýdyň beýanyňny tapypdyr. “Gorkut ata” eposynda ulanylan janlandyрма çeperçilik serişdesi ýerlikli ulanylypdyr, suwa, daglara janly zat hökmünde ýüz tutulýar. Şasenem ýaryna şemaldan salam iberýär, Tüni derýadan, daglardan ýaryny soraýar. Garyp harazçynyňkyda harazman bolup işlände, semen ýabyna ýüzlenip şygyr okaýar. Elbetde, bularyň barysy, dessanda tebigaty janlandyryp görkezmegiň güýçli saklanyp galandygyny alamatlandyrýar. Hatda Şasenem bilen Garyp hakdaky rowaýatyň “Gorkut ata” eposynyň üçünji boýunda ulanylandygyny hormatly Prezidentimiz ýatlaýar.

Hatda rus şahyry M.Lermontow hem Kawkazda bolanda “Aşyk Garyp” atly ertekini ýazyp alypdyr, ony şygyr görnüşinde kitap edip

çykardypdyr. Dessanyň dürli wersiýalary – nusgalary Kawkaz halkarynda (gruzin, ermeni, azerbaýjan we b.) hem-de türklerde duş gelýär. Elbetde, şu rowaýatyň ýaýramagynda Beýik Ýüpek ýolunyň täsiri iňňän uly bolmaly. Çünki täjirler bu ýoldan gatnalarynda her şäherde dynç alyp, birnäçe gün saklanyp, aýdyjy rawylary diňläp, aýdylanlary hakydalarynda saklap, ýat tutup, her baran ýerlerinde oturyp, çay başynda aýdyşyp, ähli baran ýerlerine ýaýramagyna sebäpkär bolupdyrlar. Olar, belki, golýazma nusgalaryny hem alyp gidendirler. Şeýlelikde, halky eserleriň köp nusgalary döräpdir. Her millet özüçe timarlap, ajaýyp eserleri, täsin keşpleri döredipdir.

Akademik Baýmuhammet Garryýew “Şasenem-Garyp” dessanynyň hem anonimdigini, ýagny awtorynyň ýokdugyny ýörite belläp, onuň döreýşini, kämilleşiş pursatlaryny XVII-XVIII asyrlara aralaşdyrýar, ýöne onuň rowaýat nusgasy has irki döwürlere degişli. Ol “Şasenem-Garybyň” dil aýratynlyklarynyň Magrupynyň, Mollanepesiň we başga husgawy şahyrlaryň şygrylary bilen ýakyndygyny ýörite belläp geçýär. Şaapbasyň (1587-1628) ýyllarda patyşalyk eden taryhy şahsdygy baradaky pikiri orta atýar, dessandaky agzalýan ýer-ýurt atlarynyň Daşoguz welaýatyndadygyny aýratyn nygtaýar. Şol wagtlarda Akgoýunly, Garagoýunly türkmenleriniň Azerbaýjanda höküm sürendiklerini, aralykda gatnaşyk bolandygyny delillendirýär. Elbetde, bu aragatnaşyk hem Beýik Ýüpek ýoly arkaly bolan bolmaly.

“Türkmenleriň dessan düzmek, dessan aýtmak däbi gojaman döwürlere baş urýar. Dessanlaryň birenteginiň türkmen topragynda emele gelip, soňra goňşy ýurtlara geçendigini XIX asyryň hem XX asyryň atly-abraýly alymlary aç-açan aýdýarlar. Mysal üçin, XIX asyr wenger alymy Ignan Kunoş türki dillerdäki dessanlar bilen tanşyp, şeýle netijä gelýär: “Bu halk eserleri aslyýetinde türklmenleriň gahrymançylyk eposydyr. Olar (şol dessanlar) türki dilli ilaty bolan Eýrana, ýa başga ýurtlara geçip, sünni ýa şyga (şäýy) reňkine boýalypdyr. Şeýlelikde, türkmenleriň halk romanlary (dessanlary) azerbaýjanlylara, anadoly (osman) türklerine geçipdir.” (Ignan Kunoş. Türki halk romanlary (dessanlary) Kiçi Aziýada. “Wenger habarlary” 1893, t. XIII, 315 s., nemes dilinde). Akademik B. Garryýew wenger

alymy Kunoşyň kesgitlemesini mysal almak bilen akademik A.N. Samoýlowiçiň hem bu pikiri goldandygyny aýratyn nygtaýar (Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. т.1., М. – Л., 1929, 167 s.).

Dogrudan-da, türkmen halky dessanlara baý, olaryň arasynda belli bir awtor tarapyndan döredilen dessanlar hem-de uzak ýyllaryň dowamynda awtory ýitip gidip, halky eserlere öwrülenleri hem gabat gelýär. “Arzy-Gambar”, “Warka-Gülşa”, “Şasenem-Garyp”, “Asly-Kerem”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Saýatly-Hemra”, “Nejep oglan” halky dessanlardyr. Şularyň köpüsiniň dürli halklaryň arasynda gabat gelýänligi hem şu ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. “Şasenem-Garyp” dessanynyň birnäçe nusgalary gabat gelýär. “Aýsenem-Garyp”, “Baýsenem-Garyp”, “Helalaý-Garyp” dessanlary hem şol nusgalardandyr. Bu ajaýyp nusgalar hem uzak ýyllaryň dowamynda halk arasynda diňlenilmegini, bagşylaryň arasynda aýdylmagyny dowam etdirip gelipdir. Milli Liderimiz halklaryň medeni gatnaşyklary, birek-birege täsiri barada “Medeniýet halkyň kalbydyr” atly kitabynda hem ýatlap geçdi: “Gadymy döwürlerden bári türkmen topragy uly söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşipdir. Munuň özi ösen türkmen medeniýetiniň dünýäniň dürli halklarynyň medeniýetine täsir etmegine şert döredipdir. Şol bir wagtyň özünde dünýä halklarynyň medeniýeti hem türkmeniň medeni mirasynyň has baýlaşmagyna täsir edendir” (7 s.).

Dessanlaryň köpüsiniň halk ertekileriniň esasynda döränligini bu ugurdan iş alyp baran alymlar belläp geçýärler. Irki halky dessanlara, köplenç ýagdaýlarda, türkmen ertekileri esas bolup durýan bolsa, bu ýagdaý belli bir awtory bolan dessanlara hem degişlidir. Mysal üçin, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyny halk ertekisiniň esasynda ýazandygyny ol barada düýpli ylmy iş alyp baran alym şahyr Aman Kekilow öz ylmy gözleglerinde ýörite nygtap geçipdi. “Hüýrlukga-Hemra” dessanynyň döreýiş taryhyny yzarlanynda A. Kekilow şeýle ýazýar: “Türkmen halk dessanlarynyň köpüsi diýen ýaly halk ertekilerini täzedan işlemek esasynda döredilipdir. Bu pikiri tassyk etmek üçin halk arasynda örän giňden ýaýran “Mämmetjan” diýen erteki bilen meşhur türkmen halk dessany “Hüýrlukga-Hemrany”

deňeşdirmek ýeterlikdir. Bu iki eseriň arasynda sýužet jähtinden baglanyşygyň bardygy we dessanyň ertekini täzeden işlemek esasynda döredilendigi gümansyzdyr”(A.Kekilow, Mollanepes.. A., 1957, 54-55 s.).

Elbetde, bu pikiri ilkinjileriň hatarynda ýazuwly dessanlary döretmegiň nusgasyny görkezen Nurmuhamet Andalybyň dessanlary barada-da aýtmak bolar. Ol dessanlaryň esasynda-da taryhy wakalar bilen birlikde erteki wakalary, şeýle hem, hyýalkeşlik gabat gelýär. Gurbanaly Magrupynyň “Döwletýar”, “Ýusup-Ahmet”, “Alybeg-Balybeg” ýaly dessanlarynyň esasynda şol döwrüň taryhy şahslarynyň başdan geçirmeleriniň beýanyny tapandygyny görmek bolýar. Magrupynyň “Seýpelmelek-Methaljemal”, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber” ýaly yşky-hyýaly häsiýetli dessanlarynda “Müň bir gije” ertekiler toplumynyň wakalarynyň şöhlelenmesini tapandygyny bellemek bolar. Şabendäniň “Gül-Bilbil”, dessanynyň esasynda-da yşky häsiýetli ertekiler durýar. Bu ertekiler toplumlary hem Beýik Ýüpek ýoly arkaly halklaryň köpüsiniň arasyna ýaýran bolmaly. Söz ussatlary özleriniň döreden ruhy gymmatlyklarynda halk döredijiliginiň çeper tärlerinden ussatlarça peýdalanyp, wakalary utgaşdyryp, ýerbe-ýer goýup, çeper beýan etmegiň hötdesinden gelipdirler. Nusgawy şahyrlarymyz Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Mollanepesiň kämil dessanlary, şeýle hem, halk dessanlary bu gün Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe-de halkymyzyň kalbyny, ruhuny tämizlemegini dowam etdirýär.

Hormatly Prezidentimiz “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” atly kitabynda “Zöhre-Tahyr” hem-de “Şasenem –Garyp” dessanlary barada agzap geçmek bilen dessanlary düýpli öwrenmelidigini alymlaryň önünde borç edip goýýar. Elbetde, bir kitapda hemme eserler barada giňişleýin gürrüň etmek mümkin däl. Bu ägirt uly işleriň sakasynda duran hormatly Prezidentimiziň jany sag, işleri rowaç bolsun!

Gurbanjemal Ylýasowa,

TYA-nyň Milli golýazmalar institutynyň esasy ylmy işgäri, filologiýa ylmlarynyň kandidaty.

Edebi makalalar